

<http://dx.doi.org/10.16926/gea.2023.01.22>

mgr Konrad ŻUREK

<https://www.orcid.org/0000-0001-6005-7787>

WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa

e-mail: konrad456@o2.pl

Okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego w okresie Polski Ludowej

Streszczenie

W niniejszym opracowaniu przedstawiono okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego. W tej pracy przybliżono Czytelnikowi relacje na linii państwo – Kościół w latach 1944–1950. Był to okres niezmiernie ważny ze względu na liczne zmiany prawne, jakie zachodziły w kraju, a które w sposób szczególny objęły Kościół katolicki m.in. ze względu na aspekt wypowiedzenia przez Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej konkordatu z dnia 10 lutego 1925 roku. Autor podejmuje również zagadnienie reformy rolnej przeprowadzonej dekretem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. i jej skutki prawne dla Kościoła katolickiego. Szczególną uwagę poświęcono zagadnieniu procesu legislacyjnego ustawy o „dobrach martwej ręki”, która w dużym stopniu zmieniała pozycję finansowo-prawną Kościoła katolickiego w naszym kraju. W niniejszym opracowaniu posłużono się metodą dogmatyczno-prawną, a ze względu na zakres czasowy również metodą historyczno-prawną, niezbędną do omówienia badanego zagadnienia.

Słowa kluczowe: Fundusz Kościelny, Kościół katolicki, konkordat, reforma rolna, Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, Polska Ludowa.

Wstęp

Na przestrzeni wieków Kościół katolicki odgrywał ważną rolę w polskim społeczeństwie. Oprócz działalności duszpasterskiej Kościół wyraźnie akcentował swoje znaczenie w różnych obszarach życia w przestrzeni publicznej, wykonyjąc działalność edukacyjną, opiekuńczo-wychowawczą, socjalną, społeczną czy kulturalną.

Państwo i Kościół powołane zostały dla dobra jednostki oraz dobra społeczeństwa. Zabezpieczenie potrzeb członków obu tych wspólnot wymaga niewąt-

pliwie realizacji zasady współdziałania państwa i Kościoła opartej na dobru wspólnym, dialogu i porozumieniu¹.

Fundusz Kościelny został powołany do życia na mocy ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego² jako ekwiwalentu upaństwowienia kościelnych nieruchomości ziemskich (tzw. dóbr martwej ręki). Wydatkowanie środków tego Funduszu jak ukazała historia znacząco różniło się na przestrzeni czasu, w zależności od ustroju państwa jak i ugrupowań politycznych sprawujących rządy w kraju. Ciekawie przedstawiały się okoliczności powołania do życia tego Funduszu, które zostały omówione w artykule. Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie okoliczności utworzenia Funduszu Kościelnego. Szczególną uwagę poświęcono kształtowaniu się relacji na linii państwo – Kościół w latach 1944–1950, zmianom prawnym, jakie dokonały się dla instytucji Kościoła katolickiego za sprawą reformy rolnej przeprowadzonej dekretem PKWN z dnia 6 września 1944 roku oraz procesowi legislacyjnemu towarzyszącemu powołaniu do życia Funduszu Kościelnego.

1. Relacje Państwo – Kościół w latach 1944–1950

Usytuowanie prawne Kościoła katolickiego zostało uregulowane w konstytucji marcowej z 1921 roku³, a postanowienia w niej zawarte tworzyły silne podstawy do określenia w umowie konkordatowej uprawnień Kościoła katolickiego. Konkordat został zawarty w dniu 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską⁴. Ratyfikowano go w dniu 23 kwietnia 1925 roku. Zdaniem P. Boreckiego ta umowa międzynarodowa odgrywała ważną rolę ze względu na to, iż Kościół katolicki pełnił w społeczeństwie funkcję stabilizacyjną⁵.

W okresie międzywojennym, jak zaznacza w swojej pracy J. Krukowski, wybór układu międzynarodowego oraz prowadzonych negocjacji ze Stolicą Apostolską gwarantował polskiemu państwu pozycję najliczniejszego kościoła w kraju⁶.

¹ M. Czuryk, *Źródła finansowania działalności charytatywnej Kościołów i innych związków wyznaniowych*, [w:] P. Sobczyk, K. Warchałowski (red.), *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, Warszawa 2013, s. 233.

² Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz.U. nr 9, poz. 87 ze zm.

³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1921 nr 44, poz. 267.

⁴ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., Dz. U. 1925 nr 72, poz. 501.

⁵ P. Borecki, *Funkcja stabilizacyjna Konkordatu polskiego z 1993 r. wobec Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych*, „*Studia Prawa Publicznego*” 2019, nr 1, s. 12–13.

⁶ J. Krukowski, *Respektowanie wartości chrześcijańskich w Polsce w procesie integracji europejskiej. Refleksje na kanwie jubileuszu 1050-lecia chrztu Polski*, „*Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich*” 2016, nr 29, s. 99.

Po II wojnie światowej sytuacja w kraju uległa zmianie. Wszelkie represje wymierzone przeciwko Kościołowi katolickiemu w krajach bloku socjalistycznego miały podłoże ideologiczne. Dążono do ateizacji społeczeństwa przy udziale rozbudowanego systemu państwowej kontroli. Stosowano różne metody, takie jak np. aresztowania czy procesy pokazowe⁷.

Wykorzystywano różne środki do walki z Kościołem. Dostosowywane były one do aktualnej sytuacji społeczno-politycznej w kraju. A. Dudek spostrzegł, że chrześcijaństwo zakorzenione w kulturze narodowej państw bloku sowieckiego było największym wyzwaniem dla realizacji procesu laicyzacji tych społeczeństw. Ówczesna władza została zmuszona zatem do prowadzenia racjonalnej polityki wyznaniowej⁸. Jej fundamentalne założenia, realizowane w omawianym okresie, były adekwatne do zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej w kraju.

W Manifeście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) z dnia 22 lipca 1944 roku odrzucono stosowanie konstytucji kwietniowej ze względu na jej „faszystowski” charakter. Zgodzić należy się z M. Zawiślakiem, który sądził, że twierdzenie o „faszystowskim” charakterze było propagowane po II wojnie światowej, aby zaznaczyć fakt osobistego zaangażowania Józefa Piłsudskiego w proces jej tworzenia⁹.

Wpływ na stosunek państwa do Kościoła katolickiego w pierwszych latach powojennych miał z pewnością przywołany Manifest PKWN z dnia 22 lipca 1944 roku, zgodnie z którym do czasu zwołania przez naród Sejmu Ustawodawczego obowiązywać miała konstytucja marcowa z dnia 17 marca 1921 roku¹⁰. Uznać jednak należy, że manifest ten nie był aktem prawnym derogującym przepisy obowiązującej ustawy zasadniczej z dnia 23 kwietnia 1935 roku¹¹.

Polityka władz państwowych względem Kościoła opierała się na stopniowym zmniejszeniu stopnia identyfikacji obywateli z wartościami religijnymi na rzecz tworzenia nowego modelu społeczeństwa socjalistycznego¹².

Istotnym aktem prawnym obejmującym relacje państwo – Kościół była *Deklaracja w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich*, uchwalona przez Sejm w dniu 22 lutego 1947 roku. Ogłoszona została również wolność sumienia i wyznania. Z treści tej deklaracji wynika, że „praw i wolności obywatelskich nie wolno wyzyskiwać do walki z demokratycznym ustrojem Rzeczypospolitej, czemu miały zapobiegać ustawy”¹³. Treść tej Deklaracji była ważna z per-

⁷ M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny w latach 1950–1989*, Lublin 2021, s. 18–20.

⁸ A. Dudek, *Polityka władz Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego – trwanie i zmiana*, [w:] A. Grześkowiak (red.), *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, Lublin 2004, s. 13.

⁹ M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 20–21.

¹⁰ Dz. U. 1921 nr 44, poz. 267.

¹¹ K. Działocha, J. Trzciński, *Zagadnienie obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944–1952*, Warszawa 1977.

¹² J. Godlewski, *Założenia polityki wyznaniowej w PRL*, Warszawa 1984, s. 14–15.

¹³ H. Świątkowski, *Państwo a Kościół w świetle prawa*, Warszawa 1960, s. 46.

spektywy niektórych związków wyznaniowych w zakresie respektowania ich prawa do wolności religijnej¹⁴.

Istotne znaczenie miał obowiązujący konkordat z dnia 10 lutego 1925 roku¹⁵. Zauważyć należy, że to właśnie na jego mocy utrzymywane były stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską. Obowiązkiwanie umów międzynarodowych stwarzało duże przeszkody w swobodnym kształtowaniu przez ówczesne władze sytuacji prawnej Kościoła¹⁶.

Poważnym ciosem wymierzonym w Kościół katolicki było ogłoszenie uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN) w dniu 12 września 1945 r. o nieobowiązkiwaniu konkordatu¹⁷, której treść powoływała się na zerwanie tej umowy międzynarodowej wskutek działań Stolicy Apostolskiej (sprzecznych z jego postanowieniami)¹⁸.

Pod względem prawnym i politycznym ratyfikacja konkordatu – zdaniem J. Krukowskiego – kończyła stan tymczasowości w zakresie uregulowań prawnych relacji między państwem a Kościołem, jaki miał miejsce w 1945 roku (licząc od chwili jego zerwania). Zdaniem J. Krukowskiego komunistyczne władze miały świadomość tego, że normalizacja stosunków między państwem a Kościołem katolickim w Polsce powinna zostać przeprowadzona w formie konwencji międzynarodowej ze Stolicą Apostolską. O słuszności tego poglądu niech poświadcz fakt, iż w 1974 roku władza komunistyczna nawiązała „prowizoryczne” stosunki dyplomatyczne z Watykanem. Dążyła również do prowadzenia negocjacji w zakresie „dwóch zespołów roboczych”¹⁹.

Na mocy uchwały z dnia 12 września 1945 r. władzę państwową pozbawiono prawa do obsady wielu stanowisk biskupich. Miała również ograniczony wpływ na politykę prowadzoną przez Episkopat Polski, tym samym wydatnie umacniając pozycję wysokich rangą osób duchownych, takich jak np. prymas August Hlond²⁰.

Pochylając się nad treścią konkordatu, warto zwrócić uwagę na art. 1, który głosił, że: „Kościół katolicki, bez różnicy Obrządków, korzystać będzie w Rzeczypospolitej Polskiej z pełnej wolności. Państwo zapewnia Kościołowi swobodne wykonywanie Jego władzy duchownej i Jego jurysdykcji, jak również swobodną

¹⁴ M. Zawiaślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 22; Zob. też *Sprawozdanie stenograficzne z 8. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 22 lutego 1947 roku*, Warszawa 1947, s. 46.

¹⁵ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską...

¹⁶ Ibidem, s. 23–24.

¹⁷ Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w sprawie konkordatu z dnia 12 września 1945 r., „Rzeczpospolita” nr 249, z 14 IX 1945, s. 1, art. I–II. Zob. S. Markiewicz, *Państwo i Kościół w Polsce*, Warszawa 1984, s. 55.

¹⁸ A. Mezglewski, *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998, t. 8.

¹⁹ T. Pawluk, *Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.*, „Prawo Kanoniczne” 1986, nr 1–2, s. 133.

²⁰ J. Żaryn, *Dyplomacja PRL wobec Watykanu, czyli o instrumentalnym traktowaniu partnera*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 7, s. 32–38.

administrację i zarząd Jego sprawami i Jego majątkiem, zgodnie z prawami borskimi i prawem kanonicznym”²¹.

Konkordat zawarty pomiędzy Polską a Stolicą Apostolską, którego negocjatorem w tym okresie był ówczesny Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wydatnie rozszerzał uprawnienia Kościoła katolickiego. Ta umowa międzynarodowa dostosowała między innymi granice diecezji do postanowień umowy, ale przede wszystkim zapewniała Kościołowi nienaruszalność kościelnych dóbr²².

Procedura wypowiedzenia konkordatu do dzisiaj budzi wiele wątpliwości. Z uchwały TRJN nie wynika w sposób precyzyjny, aby w dniu 12 września 1945 roku dokonano się „wygaśnięcie” konkordatu. Jedną z osób tak uważających był H. Świątkowski, według którego utrata mocy zerwanej umowy międzynarodowej następuje wskutek uznania umowy za wygasłą przez stronę, na której niekorzyść nastąpiło zerwanie. Konkordat po 12 września 1945 miał natomiast – zdaniem D. Walencika – nadal moc obowiązującą²³.

Trudności, jakie w minionym okresie spotkały Kościół katolicki dotyczyły również problemów w zakresie realizacji misji rządzenia w PRL, w tym nieuznawania publicznoprawnego charakteru Kościoła, jak i brak unormowań prawnych regulujących stosunki państwo Kościół po zerwaniu przez TRJN konkordatu zawartego w dniu 10 lutego 1925 r.²⁴.

2. Reforma rolna a Kościół katolicki

Po przejściu władzy przez komunistów zmianie uległa sytuacja Kościoła katolickiego, który musiał przygotować się na nowe problemy. Już sam fakt, że Kościół był poddawany różnym „zabiegom” ze strony komunistów, nie poprawiał jego pozycji. Jednakże, jak ukazała historia, mimo wielu trudności, to właśnie Kościół był instytucją najbardziej odporną na wszelkie działania ówczesnych władz²⁵.

Kluczowa w zakresie „budowania” relacji między państwem a Kościołem katolickim była reforma rolna przeprowadzona *Dekretem PKWN z dnia 6 września 1944 roku*²⁶. Idea reformy rolnej i objęcia nią ziem kościelnych powróciła w no-

²¹ Art. 1 Konkordatu pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską...; B. Glinkowski, *Regulacje prawne polskich konkordatów z roku 1925 i 1993 roku w odniesieniu do mienia nieruchomości Kościoła katolickiego*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 2007, t. 21, s. 179.

²² S. Gąsior, *Regulacja stosunków pomiędzy Kościołem i państwem w konkordatach polskich z 1925 i 1993 r.*, Kraków 2000.

²³ D. Walencik, *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–2012. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*, Katowice 2013, s. 133.

²⁴ M. Fąka, *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978, s. 26–27.

²⁵ J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 36.

²⁶ Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1944 Nr 4, poz. 17.

wych realiach dopiero po II wojnie światowej, ale sam pomysł reformy został tu zespolony z celami ideologicznymi. W Polsce wdrożeniu w życie tej doktryny służyły dekrety i ustawy wywłaszczające wydane w latach 1944–1962²⁷. W państwach podporządkowanych Związkowi Radzieckiemu obowiązywała ideologia zakładająca likwidację prywatnej własności i zastąpienie jej własnością państwową. *Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej* składał się z 22 artykułów. Sam aspekt wykonania tego dekretu zależał od w dużej mierze od podmiotów realizujących reformę. Niemniej jednak warto również zwrócić uwagę, iż wcześniej, tj. w dniu 15 sierpnia 1944 r., wydany został inny akt prawny. Był nim *Dekret PKWN o organizacji wojewódzkich powiatowych urzędów ziemskich*²⁸, w którym wskazano m.in. organy administracji rolnej zajmujące się przeprowadzeniem reformy. Należy zgodzić się z R. Jastrzębskim, który uważał, iż pierwotnie stanowiły one rodzaj administracji specjalnej, nieszespolonej z administracją ogólną²⁹.

Reforma rolna przeprowadzona w 1944 roku nie obejmowała nieruchomości ziemskich należących do Kościoła oraz innych związków wyznaniowych. Warto zaznaczyć, że kościół nie stracił swych majątków m.in. za sprawą osoby Józefa Stalina, który wielokrotnie odradzał władzy konfiskatę ziemi należącej do klasztorów i kościołów³⁰.

Dekret o reformie rolnej nie obejmował jednak wszystkich nieruchomości. Dotyczył on wyłącznie nieruchomości ziemskich, o czym orzekł Naczelny Sąd Administracyjny (NSA) w wyroku z dnia 5 września 2008 r., uzasadniając, że:

skoro obowiązujące w dacie wejścia w życie dekretu PKWN systemy prawne, jak i sam omawiany dekret, nie definiował określenia „nieruchomość ziemska”, to pojęcie to powinno być wyjaśnione z uwzględnieniem normatywnych celów reformy rolnej, a zwłaszcza w nawiązaniu do przepisów art. 1 ust. 2 dekretu, który ustala, dla realizacji jakich zamierzeń mają służyć przejmowane na potrzeby reformy rolnej³¹.

PKWN w Manifeście z dnia 22 lipca 1944 roku wskazał, iż jego wolą było „urzeczywistnienie na terenach wyzwolonych szerokiej reformy rolnej”. W art. 1 dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej wskazano natomiast, iż reforma będzie realizowana „zgodnie z zasadami manifestu lipcowego”. Z treści Manifestu PKWN z 1944 r. wydobyć można informację, iż na cele reformy przeznaczone będą ziemie „gospodarstw obszarnczych”, przy czym, jak wskazano, pojęciem „ziemia” autorzy manifestu obejmowali grunty „wraz z martwym i żywym inwentarzem i budynkami”. Na obszarze „ziem dawnych” przejęciu mogły podlegać wyłącznie „nieruchomości ziemskie o charakterze rolniczym”³². Rea-

²⁷ Dz. U. nr 15, poz. 82.; Zob. M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 57.

²⁸ Dz.U. 1944 nr 2 poz. 4.

²⁹ R. Jastrzębski, *Reforma rolna...*, s. 126.

³⁰ T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, Warszawa 1990, s. 137.

³¹ Wyrok NSA z dnia 25 IX 2008 r., sygn. akt I OSK 416/08/.

³² Uchwała TK z dnia 19 IX 1990 r., W 3/89, OTK 1990, nr 1, poz. 26.

lizację tych zamierzeń tworzył *Dekret PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*. Był to akt o nadrzędnym znaczeniu w odniesieniu do reformy rolnej.

Ważne w kontekście rozważań obejmujących przedmiotowe zagadnienie jest próba zdefiniowania „nieruchomości ziemskiej”. Jedną z definicji proponuje sądownictwo administracyjne, które w uzasadnieniu uchwały TK z 19 września 1990 r. głosi, że ustawodawca, poprzez określenie nieruchomości przymiotnikiem „ziemskie”, miał na względzie te obiekty mienia nieruchomego, które mają charakter rolniczy, zaś jego intencją było przeznaczenie na cele reformy rolnej tych nieruchomości lub ich części, które są lub mogą być wykorzystane do prowadzenia działalności wytwórczej w rolnictwie w zakresie produkcji roślinnej, zwierzęcej, sadowniczej, z tym, że przez inne podmioty³³.

Natomiast zdaniem F. Longchamps dekretem z dnia 6 września 1944 r. nadal pozostawiał otwartą sprawę interpretacji tego określenia, jedynie z art. 2 ust. 1 lit. e) wynikało, że „nieruchomości ziemskie” są zakresowo obszerniejsze niż „użytki rolne”. Przywołany autor uważał, że przejście na własność Państwa nieruchomości ziemskich przekraczających określone wielkości obszarowe było operacją jednorazową, nastąpiło w dniu wejścia w życie dekretu PKWN z 6 września 1944 r. Po tym okresie nieruchomości nie mogły przejść na własność Państwa na podstawie przepisów o reformie rolnej, chociażby nawet ich powierzchnia zwiększyłaby się oraz wykroczyła ponad określone tam wielkości³⁴.

Reforma rolna w okresie Polski Ludowej rozpatrywana była w kategoriach konieczności państwowej, przy czym jej realizacja miała nastąpić przy udziale czynnika społecznego (art. 1 ust. 1). Dekret z dnia 6 września 1944 r. określał w sposób enumeratywny zakres przedmiotowy nieruchomości podlegających przejściu przez państwo (art. 2 ust. 1). Spod upaństwowienia zostały wyłączone nieruchomości ziemskie Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. Zgodnie z art. 2 ust. 1 lit. e) omawianego aktu prawnego o ich położeniu prawnym miał zdecydować Sejm. Pozostałe nieruchomości będące własnością albo współwłasnością osób fizycznych lub osób prawnych miały podlegać wywłaszczeniu, jeśli łączny rozmiar przekraczał 100 ha, bądź 50 ha w odniesieniu do użytków rolnych.

Piecczę nad realizacją reformy rolnej sprawować miał Minister Rolnictwa i Reform Rolnych przy pomocy Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ)³⁵.

Jak już zaznaczono, aby realna była modernizacja ustroju rolnego, z przyjętych na cele reformy rolnej nieruchomości utworzony został Państwowy Fundusz Ziemi (PFZ). Wszystkie nieruchomości należące do zapasu ziemi tego funduszu były przyznawane na własność rolnikom, osadnikom oraz repatriantom.

³³ Ibidem.

³⁴ F. Longchamps, *Prawo agrarne*, Warszawa 1949, s. 48–49.

³⁵ M. Jarosiewicz, *Państwowa własność nieruchomości rolnych*, [w:] M. Jarosiewicz, K. Kozikowska (red.), *Prawo rolne*, Kraków 2007, s. 118–120.

Dokumentem mocującym nabycie własności nieruchomości w trybie reformy rolnej stanowiły akty nadania (orzeczenia o wykonaniu aktu nadania), które stanowiły tytuł własności, w dodatku były one podstawą do dokonania wpisu prawa w księdze wieczystej, jak i w ewidencji gruntów³⁶.

Za sprawą utworzenia PFZ, w kraju powstawały nowe gospodarstwa rolne. Natomiast gospodarstwa karłowate uległy powiększeniu. Za otrzymaną ziemię z nadziałów według dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r., ustalona została zapłata stanowiąca ekwiwalent przeciętnych rocznych plonów. Uwypuklić należy jednak, że spłata ta następowała średnio w okresie od 10 do 20 lat. Pozytskane środki fundusz ten przeznaczał na cele związane z przeprowadzeniem reformy rolnej³⁷.

Z pewnością sprzeczny z zapowiedzią unormowania usytuowania prawnego kościelnych nieruchomości ziemskich przez Sejm ustawodawczy był *Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska*. Według art. 1 niniejszego dekretu możliwe było bowiem przejęcie nieruchomości ziemskich Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych.

Wyłączone od państwowienia zostały lasy i grunty leśne (o powierzchni powyżej 25 ha), a w uzasadnionych okolicznościach, gospodarczo mogły być włączone do zapasu ziemi (art. 4). M. Zawiaślak spostrzegł również, iż na mocy tego aktu prawnego możliwe było przekazanie wcześniej przejętych przez państwo nieruchomości z powrotem na rzecz związków wyznaniowych (art. 7 ust. 1 pkt 4). W rozporządzeniu wykonawczym do tego dekretu wskazano tryb zwrotu przejętego majątku kościelnego³⁸.

Przepisy miały doniosłe znaczenie dla położenia prawnego nie tylko nieruchomości Kościoła katolickiego, ale również innych związków wyznaniowych³⁹. Fundamentalne znaczenie miała gwarancja uregulowania sytuacji prawnej przejętych przez państwo kościelnych nieruchomości ziemskich (w drodze ustawy przez Sejm Ustawodawczy).

3. Procedowanie i wdrożenie ustawy o „dobrach martwej ręki”

Geneza utworzenia Funduszu Kościelnego sięga swoją historią czasów przejęcia majątków kościelnych przez państwo polskie po II wojnie światowej. Po zawarciu wojennej Kościół katolicki był w Polsce w dalszym ciągu jednym z największych właścicieli ziemskich. Celem ówczesnej władzy państwowej było ode-

³⁶ W. Pańko, *Prawo rolne*, Katowice 1987, s. 22–23.

³⁷ Ł. Skarżyński, *Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 r. na przykładzie północnego Mazowsza-ziemia pułtuska*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1, s. 129–154.

³⁸ Dz. U. nr 70, poz. 433. Zob. też M. Zawiaślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 68.

³⁹ M. Zawiaślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 70.

branie Kościołowi jego majątku. Dochody z tych nieruchomości miały być wydatkowane na działalność charytatywną oraz kościelną, co precyzowała Ustawa z dnia 20 marca 1950 roku o przejęciu przez Państwo „dóbr martwej ręki”, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego⁴⁰. Ustawa z dnia 20 marca 1950 roku była poprzedzona preambułą, w której wyraźnie zaakcentowano jej cel. Odwołując się m.in. do dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r., potwierdzono, że jest wypełnieniem zapowiedzi unormowania stanu prawnego nieruchomości ziemskich należących do Kościoła katolickiego i innych wyznań⁴¹.

Fundusz Kościelny został utworzony jako ekwiwalent upaństwowienia dóbr majątkowych związków konfesyjnych⁴². Fundusz ten miał charakter restrykcyjny, o czym informuje art. 10 ust. 3, gdzie wprowadzono zasadę przekazywania na cele danego związku wyznaniowego środków Funduszu w wysokości proporcjonalnej do wpływów uzyskanych z upaństwowionych nieruchomości tegoż związku⁴³.

Należy zgodzić się z M. Zawiślakiem, który uważał, że już same okoliczności uchwalenia ustawy o „dobrach martwej ręki” obrazowały kierunek i cel przyjęcia tego aktu prawnego. Odebranie Kościołowi katolickiemu jego materialnego zaplecza było podstawowym celem władzy komunistycznej. Uchwalenie ustawy powiązane było z prowadzonymi działaniami antykościelnymi. W trakcie trwania forum Komisji Mieszanej w styczniu 1950 roku prowadzone były rozmowy, których ideą było przyjęcie porozumienia Rządu i Episkopatu. Trwające rozmowy nad projektem ustawy o „dobrach martwej ręki”, pomagały ówczesnej władzy w wykreowaniu wizerunku sprawiedliwości klasowej dokonującej się przez usuwanie przywilejów obszarnczo-feudalnych. Istotne znaczenie zarówno polityczne, jak i propagandowe przyjęcia tej ustawy sprawiło, że duży udział w procesie legislacyjnym miał premier – Józef Cyrankiewicz⁴⁴.

Procedowanie projektu ustawy obejmującej przejęcie „dóbr martwej ręki” było ściśle konsultowane na najwyższym szczeblu państwowym, kierowano się także wytycznymi płynącymi bezpośrednio z Moskwy. Oficjalną decyzję o przejęciu „dóbr martwej ręki” podjął Sekretariat KC PZPR w dniu 23 lutego 1950 r.

⁴⁰ A. Skorek, *Finansowanie Kościołów i związków wyznaniowych ze środków publicznych. Analiza debat politycznych nad likwidacją Komisji Majątkowej i Funduszu Kościelnego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 46, s. 167–189, DOI: 10.12797/Politeja.14.2017.46.08 [dostęp: 5.08.2022].

⁴¹ Ibidem, s. 79.

⁴² D. Walencik, *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–2012. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*, Katowice 2013, s. 360–361.

⁴³ M. Zawiślak, *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 250.

⁴⁴ M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 71–72; Zob. też P. Piontek, M. Wesołowski, *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945–1989*, Warszawa 2006, s. 129.

Z kolei w dniu 2 marca zatwierdzono projekt ustawy, a 6 marca 1950 roku miało miejsce pierwsze czytanie projektu ustawy.

Józef Cyrankiewicz, przedstawiając w Sejmie projekt ustawy, wskazał jego główne tezy. Twierdził, że rząd ludowy trwa „w poszanowaniu uczuć religijnych wszystkich wiernych i wolności kultu religijnego”, a Episkopat przeznacza środki pochodzące z „dóbr martwej ręki”, na „działalność nacechowaną częstokroć nie tylko niechęcią, ale i nienawiścią do Polski Ludowej”⁴⁵.

Projekt ustawy referowany przez premiera Józefa Cyrankiewicza w swojej konstrukcji prezentował założenia, wśród których najważniejsze było⁴⁶:

- przejęcie na własność państwa nieruchomości ziemskich związków wyznaniowych;
- wyłączenie od przejęcia miejsc kultu religijnego i siedzib instytucji kościelnych;
- możliwość pozostawienia tym instytucjom niektórych nieruchomości ziemskich;
- utworzenie Funduszu Kościelnego.

Drugie czytanie projektu ustawy o „dobrach martwej ręki” miało miejsce w dniu 20 marca 1950 roku. Sejm wysłuchał sprawozdania połączonych komisji. W czasie trwania debaty sejmowej unikano określenia losu przeznaczonych do przejęcia „dóbr martwej ręki”. Zdaniem M. Zawiślaka według przyjętej preambuły powinno to być zadanie nadrzędne. Podczas debaty w parlamencie, podjęto także temat nabycia przez Kościół znacznej części gruntów rolnych w kraju. Kościół katolicki przedstawiany był w parlamencie jako obrońca porządku feudalnego. Zarzuty, jakie adresowane były względem Kościoła, odnosiły się do braku zagospodarowania „dóbr martwej ręki” oraz wydzierżawiania ich „dzierżawcom-bogaczom”⁴⁷. Ustawa została jednomyślnie uchwalona przez Sejm. Weszła w życie w dniu ogłoszenia, tj. w dniu 23 marca 1950 roku.

Fundusz Kościelny podlegał nadzorowi Ministra Administracji Publicznej. Statut, który normował organizację Funduszu, jak również sposób tworzenia organów i zasady działalności oraz zapewnić miał udział duchowieństwa i wiaryzących w organach Funduszu, miał zostać uchwalony przez Radę Ministrów, o czym zawiadamia art. 10 ustawy „o dobrach martwej ręki”. Jak pisze M. Tyrakowski, miesiąc później Sejm zreorganizował administrację centralną oraz powołał do życia Urząd do Spraw Wyznań⁴⁸.

Zgodnie z Ustawą z dnia 20 marca 1950 r. „celem usunięcia pozostałości przywilejów obszarnczo-feudalnych” państwo przejęło wszystkie nieruchomości ziemskie wszystkich związków wyznaniowych za wyjątkiem nieruchomości ziemskich, stanowiących gospodarstwa rolne proboszczów w granicach do 50 ha,

⁴⁵ M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 73.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 73–74.

⁴⁷ Por. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12, s. 52–65; zob. też M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 74.

⁴⁸ M. Tyrakowski, *Prawnofinansowe aspekty Funduszu Kościelnego*, „Studia Etckie” 2009, nr 11, s. 281–293.

a na terenie województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego – do 100 ha. Ujęta w tej ustawie definicja nieruchomości ziemskiej przedstawiona była szeroko, wskutek czego konfiskacie uległa większość mienia Kościołów. Za przejęte dobra nie zostało zapłacone żadne odszkodowanie, tak samo jak za dobra Kościołów przejęte mocą tzw. dekretu leśnego⁴⁹.

W zaistniałej sytuacji władze komunistyczne musiały sprostać problemowi finansowania Kościołów, które, jak zauważył W. Klimiuk, dotychczas utrzymywały się głównie z dochodów ze swojego majątku. Takim rozwiązaniem okazało się utworzenie Funduszu Kościelnego, który miał być zasilany dochodami generowanym przez przejęte nieruchomości, a pokrywane miały być z niego wydatki na cele wskazane w ustawie. Przejęty majątek – w opinii W. Klimiuka – nie został jednak nigdy zinwentaryzowany i trudno jest jednoznacznie wskazać, jakiego rzędu dochody przynosił w latach po sekularyzacji. W rezultacie Fundusz Kościelny finansowany był głównie z budżetu państwa, a wielkość przekazywanych środków nie była w żaden sposób zespolona z dochodami z przejętych majątków⁵⁰.

Podsumowanie

Okres po II wojnie światowej obfitował w działania, które były konsekwentnie realizowane przez władze państwowe, a których głównym założeniem było podporządkowanie Kościoła katolickiego państwu. W latach 1944–1950 dokonywała się stopniowa laicyzacja wszystkich dziedzin prawa. Działania władz komunistycznych wymierzone przeciwko Kościołowi dążyły m.in. do osłabienia jego pozycji społecznej. Przede wszystkim dążono do pozbawienia go zaplecza finansowego.

W chwili powstania Funduszu Kościelnego, jak ukazała historia, stał on się narzędziem realizacji zadań polityki wyznaniowej. W stosunku do Kościoła katolickiego przeprowadzona reforma rolna na mocy dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. nie obejmowała nieruchomości kościelnych. Wynikało to zapewne z faktu, iż ówczesna władza nie mogła pozwolić sobie na jawny konflikt z Kościołem. Okoliczności wdrożenia ustawy o „dobrach martwej ręki” wynikały z panującej w tamtym okresie sytuacji politycznej. Aspekt nieruchomości kościelnych został unormowany w 1950 roku za sprawą powołania do życia Funduszu Kościelnego, który również dzisiaj budzi wiele wątpliwości ze względu na aspekt jego finansowania. Postuluje się również jego likwidację. Mimo upływu wielu lat, aspekt działalności Funduszu Kościelnego jest nadal aktualny.

⁴⁹ *Dekret PKWN z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa*, Dz. U. Nr 15, poz. 82; zob. M. Zawiślak, *Fundusz Kościelny...*, s. 73–75.

⁵⁰ W. Klimiuk, *Podatek kościelny: Idea, konstrukcja i recepcja w prawie polskim* (rozprawa doktorska), Warszawa 2015, s. 178–179.

Bibliografia

Literatura

- Bernaciński Ł., Wojtasik J., *Beneficjenci dotacji udzielanych z Funduszu Kościelnego w latach 2016–2018*, „Gubernaculum et Administratio” 2019, z. 1(19).
- Borecki P., *Funkcja stabilizacyjna Konkordatu polskiego z 1993 r. wobec Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych*, „Studia Prawa Publicznego” 2019, nr 1.
- Czuryk M., *Źródła finansowania działalności charytatywnej Kościołów i innych związków wyznaniowych*, [w:] P. Sobczyk, K. Warchałowski (red.), *Finansowanie Kościołów i innych związków wyznaniowych*, Warszawa 2013.
- Dudek A., *Polityka władz Polski Ludowej wobec Kościoła katolickiego – trwanie i zmiana*, [w:] A. Grześkowiak (red.), *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*, Lublin 2004.
- Działocha K., Trzeciński J., *Zagadnienie obowiązywania Konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944–1952*, Warszawa 1977.
- Fąka M., *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1978.
- Gąsior S., *Regulacja stosunków pomiędzy kościołem i państwem w konkordatach polskich z 1925 i 1993 r.*, Kraków 2000.
- Glinkowski B., *Regulacje prawne polskich konkordatów z roku 1925 i 1993 roku w odniesieniu do mienia nieruchomości Kościoła katolickiego*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 2007, t. 21.
- Godlewski J., *Założenia polityki wyznaniowej w PRL*, Warszawa 1984.
- Jarosiewicz M., *Państwowa własność nieruchomości rolnych*, [w:] M. Jarosiewicz, K. Kozikowska (red.), *Prawo rolne*, Kraków 2007.
- Jastrzębski R., *Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2018, t. 70, z.1.
- Jastrzębski R., *Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku*, [w:] P. Litwiniuk (red.), *Kwestia agrarna, Zagadnienia prawne i ekonomiczne*, Warszawa 2016.
- Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2000.
- Klimiuk W., *Podatek kościelny: Idea, konstrukcja i recepcja w prawie polskim*, (rozprawa doktorska), Warszawa 2015.
- Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993.
- Krukowski J., *Respektowanie wartości chrześcijańskich w Polsce w procesie integracji europejskiej. Refleksje na kanwie jubileuszu 1050-lecia chrztu Polski*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich” 2016, nr 29.
- Krzywkowska J., Poterała T., *Źródła dochodu duchownych katolickich w Polsce i na Słowacji*, „Studia Prawnoustrojowe” 2020, nr 49, DOI: 10.31648/sp.5857 [dostęp: 10.08.2022].

- Longchamps F., *Prawo agrarne*, Warszawa 1949.
- Markiewicz S., *Państwo i Kościół w Polsce*, Warszawa 1984.
- Mezglewski A., *Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku*, „Roczniki Nauk Prawnych” 1998, t. 8.
- Mezglewski A., Misztal H., Stanisz P., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006.
- Pańko W., *Prawo rolne*, Katowice 1987.
- Pawluk T., *Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.*, „Prawo Kanoniczne” 1986, nr 1–2.
- Piontek P., Wesołowski M., *Generalny Dziekanat Wojska Polskiego w latach 1945–1989*, Warszawa 2006.
- Ratajczak K., *Rolnictwo w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 4.
- Skarżyński Ł., *Dekret PKWN o reformie rolnej 1944 r. na przykładzie północnego Mazowsza-ziemia pułtuska*, „Miscellanea Historico-luridica” 2016, t. 15, z. 1.
- Skorek A., *Finansowanie Kościołów i związków wyznaniowych ze środków publicznych. Analiza debat politycznych nad likwidacją Komisji Majątkowej i Funduszu Kościelnego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 46. DOI: 10.12797/Politeja.14.2017.46.08 [dostęp: 05.08.2022].
- Świątkowski H., *Państwo a Kościół w świetle prawa*, Warszawa 1960.
- Tyrakowski M., *Prawnofinansowe aspekty Funduszu Kościelnego*, „Studia Łękie” 2009, nr 11.
- Walencik D., *Nieruchomości Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–2012. Regulacje prawne – nacjonalizacja – rewindykacja*, Katowice 2013.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12.
- Zawiślak M., *Fundusz Kościelny w latach 1950–1989*, Lublin 2021.
- Zawiślak M., *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12.
- Żaryn J., *Dyplomacja PRL wobec Watykanu, czyli o instrumentalnym traktowaniu partnera*, „Biuletyn IPN” 2002, nr 7.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.
- Żenczykowski T., *Polska lubelska 1944*, Warszawa 1990.

Orzecznictwo

- Wyrok NSA z dnia 25 IX 2008 r., sygn. akt I OSK 416/08/.
- Uchwała TK z dnia 19 IX 1990 r., sygn. W 3/89, OTK 1990, nr 1, poz. 26.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1921 nr 44, poz. 267.

- Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Dz. U. 1935 nr 30, poz. 227.
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1947 nr 18, poz. 71.
- Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., Dz. U. 1925, nr 72, poz. 501.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz. U. 1950 nr 9, poz. 87.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 15 sierpnia 1944 r. o organizacji wojewódzkich i powiatowych urzędów ziemskich, Dz. U. 1944 nr 2, poz. 4.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1944 nr 4, poz. 17.
- Dekret PKWN z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Dz. U. nr 15, poz. 82.
- Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dz. U. 1946 nr 49, poz. 279.
- Manifest PKWN z dnia 22 VII 1944 r., Dz. U. z 1944 r. nr 1, poz. 1.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1 marca 1945 r. w sprawie wykonania dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1945 nr 10, poz. 51.
- Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w sprawie konkordatu z dnia 12 września 1945 r., „Rzeczpospolita” nr 249, z 14 IX 1945.

Circumstances of establishing the Church Fund in the period of the People's Republic of Poland

Abstract

This study analyzes the circumstances of establishing the Church Fund. This work introduces the reader to the relationship between the state and the Church in the years 1944–1950. It was an extremely important period due to the numerous legal changes that took place in the country, which particularly affected the Catholic Church, including due to the aspect of the termination by the Provisional Government of National Unity of the Concordat of February 10, 1925. The author also deals with the issue of the land reform carried out by the decree of the Polish Committee of National Liberation of September 6, 1944 and its legal consequences for the Catholic Church. Particular attention was also paid to the issue of the legislative process of the act on „dead hand goods”, which to a large extent changed the financial and legal position of the Catholic Church in our country. In this study, the dogmatic and legal method was used, and due to the time range, also the historical and legal method, necessary to discuss the issue under study.

Key words: Church Fund, Catholic Church, concordat, Land reform, the Provisional Government of National Unity, Polish Committee of National Liberation, People's Poland.